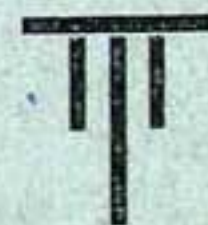

NAGYAJTAI
KOVÁCS ISTVÁN

IRTA :
MÁRKOS ALBERT

1926
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET RÉSZVÉNYTÁRS.
CLUJ—KOLOZSVÁR

A közül a sok jeles férfiu közül, akiket Nagyajta adott a székelységnek s az unitarizmusnak, munkásságuknak örök becsével s mély maradandó hatásukkal messze kimagaslanak ketten: Kriza János és Kovács István.

Egymástól nagyon elütő, sok tekintetben ellentétes két karakter és temperamentum. Pedig lelkükre még zsenge korukban ugyanaz a táj, ugyanaz a környezet hatott. Csakhogy míg az eleven képzeletű költő pap az Olt mentén elterülő szép rónán csak a vadvirágokat látja, addig a józan Kovács e szép róna vérel és könnyel áztatott barázdáinak szemléletébe merül. Amaz a rónára fekvő havasokban csak a „zöld erdő zúgását, vadgalamb bűgását“ hallja: ez, e havasokon át annyiszor betört ellenséges csordák pusztításain borong. Amaz e szép földet lakó egyszerű népnek csak dalára és meséjére fülel: ezt még anyja meséiből is csak Nobukodonzor s más bibliabeli ki-

rályok históriája érdekli. A templomot körítő komor vár amannak szemében talán egy érdekes, romantikus omladvány: emezében bizonyára egy históriai nagy emlék, melynek minden köve a letűnt, viszontagságos, nagy időkről beszél. S míg amaz érdeklődéssel kezdi gyűjteni a körülötte elhangzó meséket, nótákat: Kovács mohón lesi a francia háboruból jövő híreket s kezdi forgatni a régi írásokat, elsősorban bizonyára a saját familiájáról szólókat, mely nemességét még Báthori Zsigmondtól kapta.

Amennyire elütők ifjúkori aspirációik, annyira különbözik egymástól férfikoruk munkássága is. Kriza pap és költő, Kovács jogász és historikus. Ott a poézis, itt a próza.

S mégis, hogy nevüket egy lapon említém, erre nem csupán szülőhelyüknek s csekély különbséggel koruknak is azonossága csábított; egyszerre kellett említenem nevüket, mert a tőlük bejárt, merőben ellentétes két mező ütközik egy mesgyén s ez: fajuknak törhetetlen szeretete. A székely faj iránt való meleg vonzódás vezérli tollukat s aki ez érdekes, rokonszenves népet igazán akarja ismer-

ni, annak mindkettejük írásait egyforma buzgalommal kell forgatnia.

Csakhogy a „Vadrózsák“ székelye a vasárnapi székely, ki ünneplőben, bokrétás kalappal mesél, dalol, tréfál, táncol a kalákákban, a mulatságokban, a főnökben: Kovácsé a művesnap, ki verejtéke és vére hullásával műveli és oltalmazza apától öröklött földecskéjét. Gyönyörködve nézzük azt, emennek láttán tisztelettel emelünk kalapot, tanulunk és lelkesedünk. Kovács munkássága már ebből a szempontból is van legalább is annyira fontos és értékes, mint a Krizáé.

Kriza meg is kapta megérdemelt jutalmát: neve halhatatlan s szülőházán az emléktábla büszkén hirdeti, hogy valamig a népdal él, ő is élni fog.

Kovács szülőháza jeltelen, sírját csak a rokoni kegyelet gondozza s a mai nemzedék embere már most is csodálkozva kérdi: ki volt Kovács István? E kérdésre akarok — legalább vázlatosan, amint időm és terem engedi — felelni ez órában.

A 18. század utolsó évében született Nagyajtán, az Előszegen abban a házában, ahol ma unokaöccse, Kovács Gábor

ügyvéd özvegye lakik. Ma is az ucca egyik legszebb háza ez, pedig csak egyik szárnya van kitoldva, különben úgy áll egészen, mint 108 esztendővel ezelőtt,¹ Kovács István születésekor.

Apja már kolozsvári diák volt, amikor félbe kellett hagynia tanulását, hogy otthon a gazdasgot átvegye.

Nem ritkaság ma is a székelyföldön, hogy a fiuk kollégiumi tanulmányaikat csak addig folytatják, míg otthon a gazdaságban hasznukat vehetik. Azért nem válnak belőlük félben maradt egzisztenciák, józan eszüket nem mérgezi meg a betű, nem izgatnak az osztályuralom ellen; hanem tanultságukat községük javára értékesítik, annak válnak vezetőivé.

A mi Kovácsunk édesapja is majdnem mindig tagja volt a község előljáróságának. De kollégiumi tanulmányainak hasznát látta családja is.

Az akkori idők szokása szerint már az elemi iskolában latinul kellett tanulni s e tudomány elsajátításában kis Kovácsunknak a plágázó Bence András rektram mellett nem kis segítségére volt

¹ E tanulmány még 1907-ben íródott.

édesapja, ki hosszú téli estéken szeretettel magyarásgatta a *Rudimentát*, meg a *Vestibulumot*.

Édesanyja, Ferenc Ilona meg „folyékony, kellemes és érzésteljes előadásban“ ismertette meg vele a bibliabeli történeteket, ezek alapján intette a szep-lőtlen, tiszta életre s a faluban előforduló minden különösebb esemény alkalmával készen volt hasonló bibliai történet elmondására és aplikálására. Később meg látván a gyerek érdeklődését, Haller hárams históriájából mesélgetett neki. Így kedveltette meg vele a históriát még zsenge korában.

Gyermekkorában különben is számos alkalma lehetett a histórián való elmélkedésre. Javában folytak a francia háborúk, mikből a székely katonaság leginkább kivette részét. Hányszor hallhatta a felnöttek izgatott beszélgetéseit, amint tárgyalták a csatákról szóló riasztó híreket?! S olyan fogékony lélekre, mint az övé, hatás nélkül bizonyára nem maradhattak azok a jelenetek, amikor a megriadt nép, mint egy mentsvárba, seregestől vonult a templomba s nekik, iskolás fiuknak a megszokott dicséretetek helyett

majdnem mindennap ezt az alkalmi éneket kellett fújniok: „Adj békességet Úr Isten a mi időnkben ez földön; mert nincsen nekünk több senki bajvívónk, hadakozónk, hanem csak te Úr Isten.“

Ilyen hatások között érte el élete tizenegyedik évét. Ekkor atyja a székelykereszturi gimnáziumba vitte.

Érdekes volna, ha terünk engedné, egybevetnünk az akkori grammatista, syntaxista rendszert mostani tanításunkkal; bizonyára sok tekintetben lemosolyognók az elavult, együgyű metódust; de egy előnyét a mostani fölött föltlenül el kellene ismernünk s ez: a tanulók kisebb megterhelése. Nem kellett akkor a tulságos nagyszámu tantárgyak közt a maximumra srófolt követelmények miatt idegesen kapkodniok ide-oda. Ezért tán az indolens diák kevesebb képzettséggel került ki a kollégiumból, mint ma; de aki magát önerején képezni akarta, annak volt ideje elmerülnie tanulmányaiba. S Kovács ezek közé tartozott.

Másodéves kereszturi diák volt, amikor a nyugalomba vonult Szabó Sámuel helyett Koronka József vette át az iskola igazgatását. Ha általánosan is-

mert nem volna is ennek az embernek tanításügyünk körül szerzett örök érdeme, Kovács följegyzéseiből is erről megbizonyosodhatnánk. Koronka ugyanis amellet, hogy tanítványainak rendes órákban tanította a németet, kihirdette, hogy az önként ajánlkozóknak órán kívül lakásán is kész díjtalanul órákat adni s örvendeni fog, ha ilyenek minél számosabban találkoznak.

Az önzetlen pedagógus jellemére világot vető emez érdekes adatnál tán csak még az szomoruan érdekesebb, hogy az egész kollégiumból az egy Kovács Istvánon kívül egyetlenegy tanuló sem akadt, ki a kedvező alkalmat használni akarta volna. Koronka segítségével annyira haladt, hogy év végére már olvashatta Gellert meséit.

A német nyelv megtanulásában egyébiránt segítségére voltak szülei is. Szokás volt abban az időben a Brassóban állomásozó Benyovszky serezed katonanevelő intézetébe, vagy amint röviden a székelyek is hívták: a „Stift“-be adni német szóra a székely fiukat. Az intézetben, természetesen megfelelő díj fizetése mellett, az ilyen ideiglenes növen-

dékek teljes ellátást kaptak s a gyakorlatozást kivéve, egészen katonai fegyelem alatt állottak.

Egyik nagy vakáció első napjaiban ez intézetbe ment a már 17 éves Kovács is. Éppen ez időben volt növendéke a Stiftnek a későbbi híres amerikai utazó, bölöni Farkas Sándor is. Ő gárdistának készült, nem ugyan a katonai pályára iránt érzett különös szeretetből, hanem amint később bizalmasan megvallotta Kovácsnak, hogy országot-világot láthasson.

Készséggel utasította Kovács édesanyját, hogy mi az eljárás a fölvételnél s rávette a buzgó „unitaria asszonyt” arra az ártatlan csalásra is, hogy a fölvétel nagyobb bizonyosságaért fia magát katólikusnak vallja.

Hanem esztendő múlva, amikor megint föl akarta magát vétetni az intézetbe, majdnem megjárta. Most már Farkas Sándor nem volt tagja a Stiftnek s Kovács Brassóba egy ugyancsak bölöni születésű, katonai pályára készülő fiúval, Kandal Józseffel együtt utazott. Ez a tüzes szemű, karcsú, szép gyerek, amikor meghallotta, hogy vallását el kell tagadnia, ha az intézetbe be akar jutni, kate-

gorikusan kijelentette, hogy de már abból semmi sem lesz. Mikor Kovács kapacitálni próbálta s azzal ijesztgette, hogy nem veszik föl, ha szavára nem hajlik, indulatosan felelte:

— Ha nem vesznek, elég tág Brassó, fogadunk szállást magunknak s tanulunk németül, mint unitáriusok. Azért ha engem kérdeznek először, mi a vallásom, nyíltan fogom vallani, hogy unitárius; ha pedig téged találnak kérdezni előbb, te is azt mondd, bruder, mert különben a tiszt előtt mondom szemedbe, hogy hazudsz.

Szerencsére a hadnagy hírét sem hallotta volt az unitárius vallásnak; nem is csinált az egész dologból casus belli-t, pár szó magyarázat után fölvette a fiukat.

Nem tartám fölöslegesnek e különben egészen jelentéktelen epizódnak fölemlítését, hiszen maga Kovács visszaemlékezéseiben, hol pedig egész irodalmi munkásságáról egy szóval is meg nem emlékezik, egy oldalnál többet szentel e kis történetnek. Kitetszik minden szavából, mennyire imponál neki e bátor szívű gyerek, ki kész hitéért szembe-

szállani az egész világgal s inkább képes lemondani fényes jövőjéről, semmint szóljon vagy cselekedjék meggyőződése ellen.

Hiába, emberi természetünk érdekes sajátága, hogy másokban azokat a tulajdonságokat szeretjük, mik belőlünk hiányzanak s miknek meglétét leginkább óhajtanók. Szegény Kovács! Később ő is került alternatíva elé, mikor egzisztenciája és meggyőződése között kellett választania s ő vállán ötven évvel nem tudott oly erős lenni, mint ez a tizenhét éves egyszerű székely fiú! De ne vágjunk az események elébe.

A Stiftben annyira megtanult németül, hogy már ott olvasta *Kleistot*, *Mathissont*, *Körnert* és *Schillert*. Kereszturt meg egy-egy sokadalom alkalmával szorgalmasan vásárolgatta *Baróthi Szabónak* Új mértékre vett külön verseknek könyveit, *Rájinis* magyar Helikonra vezérlő Kalauzát, *Himfy* szerelmeit, *Csokonai* poétai munkáit, *Kazinczy*, *Bérzsenyi* s más e korban divatos írók műveit. Nem említi ugyan, de joggal föltételezhetjük, hogy e szépirodalmi

munkák vásárlásában és tanulmányozásában buzdította, irányította préceptora, a későbbi költő-püspök, aranyosrákosi Székely Sándor is.

Ilyen önképzés mellett nem csodálkozhatunk, hogy midőn 18 éves korában Kolozsvárra jött, itt Fúzi, Molnos, Székely Miklós, Sylvester György professzorok ítélete az első helyet juttatta számára. Hogy ez első helyet a királyi Lyceumban is, hol jogot hallgatott, meg nem tarthatta s Jósika Samu eléje került, az is csak professzori kedvezésnek tudható be. Hiszen valahányszor Bánó tanár akadályozva volt előadása megtartásában, mindig őt és nem a bárót bízta meg a helyettesítéssel. S ily szorgalmas és eredményes jogi tanulmányai közt még arra is volt ideje, hogy olaszul és franciául megtanuljon.

A jog elvégzése után 1823. szeptember 5-én felesküdt honorarius guberniális cancellistának, magyarul tiszteletbeli kormányzéki jegyzőnek. Pedig a guberniumnál minden szorgalma és kitünő tehetsége mellett is végtelen lassu előmenetelre számíthatott. Tíz hosszú év

telt el s ő még mindig jegyző volt és még mindig tiszteletbeli.

Ez a tíz esztendő azonban nem csupán a hivatalos munkák robotolásában s a kormányzék mellett működő ügyvédi kar jegyzőkönyveinek vezetésében telt el. Úgy látszik, divat volt akkor, hogy a kormányzék hivatalnokai, mint műkedvelők a históriával is foglalkoztak. Maga Kovács egy későbbi levelében többeket említ, köztük Gál László kormánytanácsost s egy Filker nevű kancellistát, ki szerinte egész Kolozsvárt legjobban ért a paleographiához. Hogyan lehetett volna kivétel ő ez amatőrök közül?

Szorgalmasan buvárkodott az idevaló könyvtárakban s levéltárakban; szenvedéllyel gyűjtötte a könyveket s másolta a ritkább kéziratokat. Kutatta a mi könyvtárunkban a szombatosok s a magyarországi unitáriusok dolgait, a kétesebb kérdésekben, bár lassu előhaldásáért éppen hitfeleit okolja, szivesen keresi föl egyiket-másikat, leggyákrabban Brassait, ki úgy látszik, már akkor élő lekszikon vala.

Igy aztán könnyen érthető, hogy mi-

kor a harmincas évek elején az *Erdélyi Híradó* mellékleteképpen megjelenő *Nemzeti Társalkodó*-ban először megszólal, szavának nem közönséges súlyt ad meglepő, alapos tanultsága s éles, tiszta ítélete. Már első kisebb jelentőségű felszólalásaiban megnyilatkozik későbbi történetírói módszere, hogy valamely históriai dolgról csak a rá vonatkozó összes forrásmunkák alapos ismerete, gondos egybevetése, megrostálása után lehet okoskodni. E módszere a maga teljességében a *Társalkodó* 1833. és következő évfolyamainak lapjain bontakozik ki.

Szebenben a tájban Neugeboren és Benigni szerkesztésében megjelent egy *Transsilvania* című folyóirat, melynek, amint címe is mutatja, a célja lett volna, hogy Erdélyt ismertető dolgokat közöljön. Csakhogy már az első füzet megjelenésekor kitűnt, hogy a szerzők tudása s alapossága koránt sincs arányban buzgalmukkal. E folyóiratot kritizálja meg Kovács. A kritika szót azonban nem szabad mai jelentésében értenünk.

A *Társalkodó*nak egyik egykoru olvasója így kiált föl: „Annyi, sőt több

kezd jelenben lenni nálunk a könyvbírálat, mint maga a könyv." Ez az állítás éppen nem túlzás. Kovács bírálata csakugyan sokkal több, mint maga a megbírált munka. Benigninek Erdély régi lakóiról szólóban arra a csak úgy felületesen odavetett állítására, hogy itt a VIII. és IX. században laktak kazárok meg bessenyők, a régi történetírókból, különösen Constantinusból mutatja ki, hogy itt sem a VIII. században, sem máskor soha sem kazárok, sem bessenyők nem laktak. Ez ügygel kapcsolatban tisztázza Atelkuzu kérdését s így a magyarok lakóhelyét bejövételük előtt.

A Transsilvania következő füzete Báthori Endre, kardinális fejedelem történetét hozza Neugeboren tollából. Ezt is hasonló, tán még részletezőbb bírálat tárgyává teszi, tévedéseit helyreigazítja, a somlyai Báthori familia históriáját oklevelekre támaszkodva ismerteti. Majd hozzászól ahoz a kérdéshez, hogy miben különbözik a szászok és székelyek közjogi helyzete: a szászok csak telepések, de a székelyek, amint a történeti kútfőkből kitetszik, Attila húnjainak maradékai, kik e bércecs hazát vérrel szerezték.

Az ide vonatkozó történeti kútfőket oly alapossággal ismerteti, bírálja s ennek alapján oly szeretettel, lelkesedéssel ápolja a nép tudatában is gyökerező ama hitet, hogy a székely húnutód, hogy amint tudva van, egész napjainkig a tudományos világban is igazságként fénylett e históriai tévedés.

Szól Erdély régi historikusairól: Szamosközyről, Bethlen Farkasról s Bethlen munkájának kiadójáról, a szintén ajtai születésű Benkő Józsefről. Egészen meghatja e nagy, de szerencsétlen tudósnak a sorsa. „Szegény Benkő!” írja később Kemény Józsefnek, „mennyit kellett nékie fáradoznia, míg e historiai darabokat innen-amonnan összegyűjtögette, sajtó alá elkészítette oly szándékkal, hogy nyomtatásban kiadja s íme mégis egyetlen egy darabocskát sem adhatta ki! Keserűség, napokig elkínzó keserűség dülja szívem mindig, valahányszor azt kell tapasztalnom, hogy a haza igazi javát célzó szép célt siker nem koronázza.”

Jól tudván, hogy a régi népek sem csupán hadakozásból éltek, a történetet ki akarja emelni abból a sablonból, amely

a harcokról s minduntalan csak a harcokról beszél. Feltünteti tehát az erdélyi ipar és kereskedelem állapotát a XII. és XIII. században.

Ennyiféle s ily értékes munkásság előtt nem hunyhattak szemet a guberniunnál. Az elismerés igaz, egyelőre csak abban nyilvánult, hogy gróf Lázár Pál megbízta, készítsen az 1810—11-i terjedelmes országgyűlési naplókából egy oly indexet, amelyben minden személy, falu, város, tárgy föl legyen tüntetve annyiszor, ahányszor a naplóban előfordul. Megcsinálta, kinyomatva többet tett ki 12 ívnél.

Az erre következő 1844. évben már kapott nemcsak munkát és „brávót“, hanem fizetést is. Örömmel értesítette atyja urát, hogy napidíjas cancellista lett s kap havonta 50 német forintot. Örült e hírnek bizonyára az öreg székely is, hisz fia korábbi leveleiben nem tartoztak a ritkaságok közé az ilyen passzusok: „Édes atyám, Szakács a küldött pénzt ma hiány nélkül átaladá.“

De termett irodalmi munkássága ennél értékeesebb gyümölcsöt is. A lelkes, nemes grófnak, Kemény Józsefnek ba-

rátságát értjük. A gróf szenvedélyes történet- és régiségbúvárkodó volt. Könyvtár és múzeum volt az ő idejében a gerendi kastély: könyvtár, mely nagy számu eredeti és másolt kézírattal, meg régi könyvvel dicsekedett; múzeum, melynek falait a környéken lelt sok római emlék ékesítette. S ő ez emlékeket nemcsak gyűjtötte, tanulmányozta is. Az akadémiának már ez időben tagja volt s a Társalkodó lapjain nem egy, gazdag tudást eláruló értekezése látott napvilágot.

A közös studium közös szeretete ismertette meg egymással Keményt és Kovácsot. Ismeretségüket a személyes érintkezés s a sűrű levelezés azzá a bizalmas, önzetlen, benső barátsággá érlelte, mely csupán nagy lelkeknél található föl.

A Társalkodó 36. évfolyamában ad ki Kovács „Székely közlemények“ cím alatt vagy ötven oklevelet, a székelyek történetét s sajtósági jogviszonyaikat tárgyalókat. Ez oklevelek közlése idejében s bizonyval ez eszmével kapcsolatban fogamzott meg bennük az a terv, hogy közösen kiadnak külön könyvben néhány kötetnyit abból a rengeteg sok és nagy fontosságú egykoru naplóból, or-

szágyülési végzésből s másfajta kéziratból, melyek többnyire magánosok privát gyűjteményei lévén, a história barátjaira nézve holt kincsek valának. Anyag akár Kemény gyűjteményében is bőven volt, csak meg kellett válogatni. Hogy e válogatás, az időrend megállapítása, a közlemények sorrendje s a hozzájuk írandó magyarázó jegyzetek mennyi gondot okoztak a két lelkes férfiúnak, arról fogalmat ad levelezésük. A Kemény hagyatékában ránk maradt, Kovácstól származó több mint száz levélnek igen tekintélyes része e gyűjtemények érdekében íródott.

Megtudjuk ezekből, hogy tervük fogamzása után csakhamar elhatározták három kötet gyűjteménynek a kiadását s azt is már jó eleve megbeszélgették, melyik kötetbe körülbelül milyen munka jöjjön. Az első kötetbe szánt kéziratokat gyorsan kezdik másoltatni, és pedig nemcsak Kovács, aki hivatalos ügyeivel is nagyon el volt foglalva, hanem otthon Kemény is. Így hát a gróf társszerzősége nem csupán az ajándékozásban állt, amint ezt Szilágyi Sándor hiszi. Annyi azonban áll, hogy a munka oroszánrésze

mégis a Kovácsé volt. Az egyes darabokhoz ő írta a bevezető fejtegetéseket, ő kísérte érdekes jegyzetekkel, s mikor a kézirat ki volt szedve, ő vesződött a korrektura, revízió, szuperrevízió lélekölő munkájával. A mű 1837-ben jelent meg „Erdélyország történetei tára”² címen.

Közölve van e kötetben Mindszenti, Bánffi Gergely, Gálfi János és Bors János naplója, azonkívül egy egész csomó, történelmi becsű levél és országgyülési törvénycikk, s e mintegy 250 oldalra terjedő anyag időrendben oly szerencsésen van csoportosítva, hogy Erdély históriája 1540 és 1600. között hű képen áll az olvasó előtt.

Előszót s az egyes naplókhoz történeti bevezetést Kovács írt. Itt már nemcsak tudása és éles ítéllete lep meg, hanem stilusművészete is. Előbbi munkáiban még nem igen tudja lerázni a latin nyelv nyűgét, itt már szépirodalmi tanulmányainak látjuk eredményét: szabatosan, tisztán beszél magyarul.

² E hangzatosnak éppen nem mondható cím sem egyikük, sem másikuk, hanem valami Tamási nevű prépostnak a bűne.

Szakemberek állítása szerint ennél gondosabban, tapintatosabban megszerkesztett munka e nemben meg nem jelent magyarul. Azt hinnők, hogy megjelenésekor a két haza tombolt örömben, pedig hát nem így áll a dolog. A Shedel és Vörösmarty szerkesztette Figyelmezőben Waltherr László nagyon is kurtán bánik el vele. Azt lehetetlen el nem ismernie, hogy mégis csak van valamelyes érdeme az íróknak, de mindjárt kész tűhegyre szedni a munkában esett sajtóhibákat. Az egyetlen tárgyi tévedéssel azonban, amit Keményékre akar sütni, alaposan megjárja. Kovács fölveszi az eléje dobott keztyűt s diadalmasan megveri az okvetetlenkedő tudóst.

Ez különben éppen nem vette el a társszerzők kedvét a munkától. A következő évben már készen volt a Tár második kötete. A kéziratok összeolvasva, sajtó alá lemásolva. Kovács a bevezető s magyarázó jegyzetekkel is elkészült s 39-ben a cenzor már rányomta a kézíratra az „admittatur“-t. Ekkor váratlanul a bécsi cancellária a kormány útján fölkérette a munkát átvizsgálás végett. Hasztalan volt a sürgetés, kérelmezés;

Bécsből kaptak a munkára bókokat, dícséreteket, csak azt nem, amit leginkább vártak: kézíratot. Ott is rekedt talán gondatlanság, talán rosszakarat miatt egész 45-ig.

Pedig ekkorra már a harmadik kötet is nagyjában készen volt. Bethlen Gábor korát tárgyalta s Kovács ítélete szerint ez lett volna a legértékesebb rész, csak hogy ez talán éppen tartalma miatt soha nem jelenhetett meg.

A Történeti tár sorsa hát egyelőre meg volt nyomorítva, de azért találkozott tér az irodalmi munkásságra s igen anyag is bőven. Már 36 óta szerkesztője volt Kovács a Társalkodónak s egymást érték e lapban történeti értekezései. Közülök most csak egyet említek föl, mert ennek érdekes a genezise.

A harmincas évek végén Kovács véletlenül egy házban lakott s ismeretséget kötött egy Kolozsvárra szakadt angollal, Paget Jánossal. Az angol megtanult tőle magyarul s érdeklődéssel hallgatta történelmi magyarázatát. Ez időben történt, hogy kezdték lebontogatni Kolozsvárt a vár falait. Paget rávette Kovácsot, hogy mielőtt a fallal együtt sok érdekes

emlék végkép elveszne, járják körül a várat s sétájukat örökítsék meg. Úgy is lett.

Az angol lerajzolta a kapukat, bástyákat, cimereket, Kovács lemásolta a feliratokat, elmondta a helyekhez fűződő történelmi emlékeket, mondákat. Sétájuk eredménye a Társalkodóban jelent meg e címen: „Vándorlások Kolozsvár várfalai körül.“

Pagettel később is föntartotta az ismeretséget; az erdélyi unitáriusok dolgait tárgyaló könyveket ajándékozott neki. Ez viszont, persze nem a maga nevében, a könyveket a yorki unitárius kollegiumnak adományozta. Onnan a rektor szép latin levélben köszöni meg a becses ajándékot. Így lett ápolója önkéntelen is az akkor még friss keletű magyar—angol unitárius barátságának.

1842-ben hivatalában szép kitüntetés érte; vagy 20 cancellistát átugrott s egyenesen lajstromozóvá lett. E szép előléptetés, milyenre félszázadban egyszer ha volt példa, szólt a pontos hivatalnoknak, de talán még inkább az ismert nevű íróknak. Pedig ahogy a jelek mutatták,

írói pályájának még csak a kezdetén volt.

45-ben kiadták a Tár második kötetét. Míg a kézirat Bécsben vesztegelt, nagyot haladt Magyarországon a történettudomány, úgy hogy, amint Szilágyi megjegyzi, most már nem bevezetésének gondos kidolgozása, hanem közleményeinek újdonsága tette a mű főbecsét. De aztán annak abszolút becsé felől ezúttal senki nem kételkedett.

Megjött csakhamar az elismerés a legilletékesebb helyről is. Az akadémia tagjai sorába választotta. Értekezése, mellyel székét még ez évben elfoglalta, mintha csak ezután következő történelmi munkásságának lett volna programja. Szól itt arról, hogy mert Erdély Magyarországtól geográfiailag s igen sokszor politikailag is el volt különítve, a magyarországi írók, még a legalaposabbak is csak érintették Erdély történelmét, azzal behatóan nem foglalkoztak. Pedig a magyar történet Erdélyé nélkül nem teljes. Erdély történelmét kell tehát mindenek előtt megírni.

E feladat megoldását mindenki Kovács Istvántól várta s joggal is várhatta.

Ő maga, amint egy Mikóhoz írt későbbi levelében elárulja, már 47-ben belefogott a munkába, de a következő idők nem kedveztek a csendes munkásságnak. 48 nyarán Szentiványi László országos biztos Pestre küldi Szemere miniszterhez egy, az országot új kerületekre osztandó tervvel.

Ott őt a miniszter osztálytanácsosnak akarja kinevezni, újjongva viszi meg az örömhírt Kemény Zsigmond, örvend, hogy ezután együtt fognak dolgozni a minisztériumban. Kovács azonban a szép kitüntetést nem fogadja el, mert, amint följegyzéseiben megvallja, nem bízott a kormány állandóságában. Mindenesetre dicséretre méltó óvatosság, de mi még sem tudunk tapsolni neki. Hiszen ha valaki, Széchenyi előre látta a nemzet bukását s mégis kötelességének tartotta a kormányban tárcát vállalni.

A szabadságharc alatt állandóan Kolozsvárt időzött s ha néha-néha az osztrák mozgásba hozta a kormányzókat minduntalan el-elakadó gépezetét, ő is a többi hivatalnokokkal együtt gépiesen végezte szerepét.

1850-ben Wohlgemuth ország főkor-

mányzó kinevezi a Besztercén székelő büntető törvényszékhez tanácsossá. A hivatalt elfogadta. E tetteire vonatkozólag hadd álljanak itt saját szavai minden megjegyzés nélkül:

„Nézetem, meggyőződéseim az volt: leigázott hazánk erre vagy amarra fordulása nem függ alsóbbrendű fokozatu hivatalnokoktól; de hazája fiainak egyes hivatalnok is segíthet egyben másban s érzettem magamban, hogy a hivatali állomást, melyet elfogadandok, lelkiismeretesebben, hasznosabban fogom hazám fiaira nézve betölteni, mint egy idegen, ki tudja honnan jött. E mellett nyíltan megvallom: rosszul esett volna huszonöt éves folytonos hű szolgálatom méltán kiérdemelt jutalmától — fizetésemről megfosztatnom.“

Ettől fogva pályáján fényesen halad előre, de az irodalomnak végkép búcsút mond. Pedig most baráti bűzdítés, majd hivatalos presszió igyekszik őt sorompóba állítani. Lichtenstein herceg nyájasan kéri, világosítsa föl a magyarokat egy történeti munkában az ausztriai háznak irántunk tanúsított oly sok jóvoltáról; Kovács lehető szeliden, udvariasan

félretolja a keserü poharat. Mikó egyre únszolja barátilag, váltsa be már a hozzá fűzött reményeket.³ „Vitae summa brevis vetat nos spem inchoare longam, (az élet rövid tartama nem engedi hosszú reményt táplálnunk)“ — sóhajtja rezignációval. Az akadémia a Marcibányi díj odaítélésével akarja munkára serkenteni. Mind hasztalan.

Szilágyi Sándor többféleképpen igyekszik megfejteni visszavonulásának, konok hallgatásának okát, pedig csak el kell olvasnunk Keményhez írt ne-

³ 1855. febr. 26-án kelt levelében a többek közt így ír Kovácsnak: „Nem bitorlok népszószólói jogot, ha kimondom, hogy Önre, tanácsos úr, a hazai közvélemény azon terhes, de lélekemelő és kedves tisztet nehezíti, miszerint székely nemzetünk viharos múltját, változó szerencséjü életét megírja s ezer év munkájának üresen álló rámáját betöltse ... Ha Méltóságod, ha mi, kik éltünk alkonyán vagyunk és a multat és jelent egyaránt megismerni, átélni alkalmunk volt, ha mi ezt nem tesszük, egy későbbi nemzedék a legjobb akarat mellett sem fogja tehetni, úgy, amint a mi lelkünk óhajtja, multunk érdemli, a történeti igazság követeli.“

Majd alább: „Ne feledje Méltóságod, hogy roppant készültségétől s hazafiui hű

hány levelét ez időből s kész a magyarázat. Kinek lett volna kedve dolgozni ebben a minden életet kiölő, minden tetterőt megzsibbasztó korban? Ebben a sötét korban, amikor Vörösmarty szent tüze utolsót lobban, amikor Tompa, maga is csüggedten szólongatja dalra csüggedt társait, amikor a szelid, jóságos Arany oly kétségbeesetten kacag bele a síri csendbe, hogy magának is, annak is, aki hallja, kicsordul rá a könnye!

Betegségektől elcsigázott testtel, a napi robottól meggyötört lélekkel tér

érzelmeitől nemcsak én, de legjobbjaink fájunk múlt történeteinek megírását várják, sőt a maradék nevében követelik ... Kis fiamnak, kit székely származására büszkének lenni tanítok, a napokban Kőváry „Székelyhonát“ azon biztatással vettetém el kezéből, hogy abban, amit a jelenre vonatkozólag talál, Székelyföldön utazván, önszemével jobban kiismerendi; a multat illetőleg pedig majd adok én neki egy mást, melyből valódi őseit azok nagysága szerint látandja s mi volt a székely s mi volt az ő sorsa és élete Erdélynek országában, megtanulandja. És amidőn fiamhoz így beszélék, elhiheti tanácsos úr, hogy nem egyéb, mint Méltóságod kilátásba tett történetirata volt gondolatomban.

meg esténként agglegény, kietlen otthonába, előveszi Ovidiust s a Tristiák bús verseitől ihletve tollat fog s meghatottan sírja el öreg barátjának, Keménynek a letűnt szép napokat, amikor együtt utazták be Magyarországot, lelkük a tetterőtől dagadt, amikor tervelgetéseikre, vitatkozásaikra s barátságos beszélgetéseikre rövid volt a leghosszabb nap is.

Ráerőszakol ugyan magára egy-egy tervet, folyton elmélkedik a székelek történetéről, de szállni már nem tud, csak földön vergődik, mint a szárnyaszegett rabmadár. Valami fojtó, nehéz köd üli meg lelkét s amikor tova lebbenti azt a szabadabb szellő, csüggedten látja, „mily nehéz az út s mily messze a pálma”. Nem érez már magában erőt, hogy küzdjön ezért a pálmáért s lelke még inkább elcsügged, amikor leghűbb barátja, fáradságos munkáinak osztályosa, Kemény is kidől mellőle.

E nemes barát elvesztét csak részben pótolhatja Erdély Széchenyijével, gróf Mikóval való barátsága. Mégis a vele való szövetségnek köszönhető régi álmának, az Erdélyi Múzeumnak valósu-

lását. E kulturintézet érdekében már 1842-ben kezdett egy röpiratban izgatni.⁴

Lehetetlen volt ugyanis neki, mint történetírónak nem látnia a roppant nehézségeket, miket az adatoknak fáradságos és költséges összegyűjtése iminnen-amonnan lépten-nyomon okozott. Nagybecsü kéziratok egyházak, intézetek birtokában heverték rendszertelenül, vagy kallódtak el gondatlanság miatt; drága műemlékek gondozás nélkül pusztultak, Bécsbe vagy legjobb esetben a pesti muzeumba vándoroltak. Benkő József gazdag kéziratgyűjteménye elkallódott, növénygyűjteménye elpusztult. Római föliratos köveket, gyönyörű mozaik padlókat III. Károly Bécsbe vitetett.

Eder Károly kizsákmányolta Kolozsvár, Szeben, Brassó, Segesvár s a többi szász városok levéltárait s eladta Magyarországnádorának. Várhelyen a becses római emlékeket burján növi be; mindenütt, minden régiség iránt a hazafiak részéről a legkárhózatósabb közöny.

Kovács fönt jelzett röpiratában ez

⁴ Nagyajtai Kovács István: Az erdélyi nemzeti muzeum ügyében. Kolozsvárt, 1842.

állapotok tarthatatlan voltáról igyekezett meggyőzni Erdély közönségét. Mindjárt megjelöli a forrást is, honnan a szükséges költségek előteremthetők: „e hon nemeseinek és nem nemes születésű ugyan, de nemesszívű polgárainak hazájukért való áldozatkészségéből.“

Szavának volt sulya és eredménye is. A rendek az országos muzeumnak Kolozsvárt való fölállítását kimondták s jóváhagyás végett a Fölséghez fölterjesztették. De év mult év után s a jóváhagyás mindig késett. Bekövetkeznek a 48—49-iki napok viharai, be az ötvenes évek nyomasztó esendje. A határozat végrehajtására ki mert volna gondolni?

1855. őszén meghal Kemény s gazdag gyűjteményét az országos muzeumnak hagyja. Csakhogy ilyen muzeum még nincs. Mikó kétségbe van esve; nem kerül-e a drága gyűjtemény Szebenbe? Kovács véleménye szerint az „országos“ szót úgy kell érteni, hogy a gyűjteményt azon muzeum örökölje, melynek Kolozsvárt leendő felállítása országosan el van határozva . . . „ez lévén — folytatja — tudtom szerint az elhunyt gróf akaratja

a muzeumállítás eszméjének fogantatásától fogva saját haláláig.“

„Ha bizonyos tökepénzhez juthatnánk. — írja más alkalommal Mikónak — melynek kamatjából Kolozsvárott néhány szobás házat kibérelni, egy könyvtárort és egy szolgát fizetni s némi keléseket beszerezni lehetne, ez esetben legjobbnak látnám a gróf Kemény József halálával előfordult alkalmat felhasználva, a kormánytól kérni, hogy miután az elhunyt gróf gyűjteményét egy mindenestre Kolozsvárt állítandó muzeumnak ajánlotta s hagyta addig is, míg az országnak alkalma nyilnék az országos végzés folytán a körülményekhez alkalmazkodva tovább intézkednie, engedtesék meg a gróf Kemény gyűjteményét a szándékolt muzeum alapjául venni Kolozsvárott, ahol a szükségesek evégre készek.“

A bizonyos tökepénzre, néhány szobás házra tett gyöngéd célzást könnyű megérteni. Mikó is megértette és 1856. április havában megtette fejedelmi alapítványát, mely egy csapásra biztosította az Erdélyi Muzeum ügyét.

Kovács álma valósult, a kulturinté-

zet élt és virágzásnak indult. Mikó szeretne volna Kovácsot buzgó fáradozásáért megjutalmazni s számára a muzeumnál egy kényelmes állást biztosítani, hadd fejezhesse be valahára Erdély történetét. Nem sikerült. Ő csak a munkából kért részt, a dicsőségből és jutalomból nem.

Különben 67-ben hivatalából is nyugalomba vonul. Szülőföldjén tölti öreg napjait, hol az idősebbek ma is emlegetik a kisdéd termetű, jóságos arcú, de katonás természetű „méltóságost”. Szüntelenül könyvei közt van, rendezgeti írásait, megírja végrendeletét, gazdag könyvtárát a kolozsvári unitárius kollégiumnak hagyja.⁵ Megszerkeszti síriratát; készül mindenkép és várja, csendes megadással várja második nyugalomba vonultát, mely igazabb az elsönél, mert

⁵ E könyvtár, mely több mint 1200 kötetből áll, hű tükre az ő sokoldalú műveltségének. Képviselve van ebben a történelem mellett majdnem minden tudomány-ág, magyar, latin, német és francia nyelven. Nem utolsó dísz e könyvtárnak az a sok régi ritka magyar könyv sem, miket egész életén keresztül nagy buzgósággal és áldozattal gyűjtögetett.

zavartalan és örök. Nem kellett sokáig várnia. 1872. január 14-én meghalt.

Szilágyi Sándor megtartotta fölötté a szokásos akadémiai emlékbeszédet s ezzel mintha a történetírás, melynek alapvető munkása volt, vele végkép leszámolt volna, — elfelejtették. Hiába, ha készen áll a fényes palota, ki gondol az egyszerű napszámosra, ki gyöngyöző homlokkal hordta a terméskövet a fundamentumhoz?

Nekünk azonban őt, ki vérünkből való vér volt, elfelejtenünk nem szabad. Minekünk iránta még sok tartozásunk van; első és legnagyobb, hivatott tollal írni meg az ő élete történetét, hogy mint a tanulni vágyó, önerején becsülettel magasra törő, munkaszerető székel példaképe, tisztán ragyogjon alakja előttünk s maradékaink előtt.